

Om pyramidalsk tilspidsede basaltstøtter

– fra Geologisk Museums samlinger

GUNNI JØRGENSEN

Jørgensen, G.: Om pyramidalsk tilspidsede basaltstøtter – fra Geologisk Museums samlinger. *Dansk geol. Foren., Årsskrift for 1976*, side 29–32. København, 3. januar 1977.

Artiklen fortæller om et af Geologisk Museums færøske basaltstykker, der har tilhørt prins Christian Frederik (Christian VIII), og som har spillet en lille rolle i striden om basaltens oprindelse.

Gunni Jørgensen, Geologisk Museum, Øster Voldgade 5–7, DK-1350 København K, 29. september 1976.

I Geologisk Museums Færø-samling findes et lille stykke basalt, hvis helt specielle historie fortjener at blive fortalt. Det drejer sig om en 17 cm lang smal kile, i hvis ene ende to skråflader mødes i en spids vinkel. Den består af finkornet basalt og er gulbrun af rust på den glatte overflade (fig. 1).

Den 31. januar 1794 blev dette stykke basalt forevist af forfatteren Etatsråd Tyge Rothe ved et møde i Naturhistorie-Selskabet i København. Titlen på Rothes foredrag var »Om en pyramidalsk tilspidset Basaltstøtte, fra Færøerne, hvis skeedte Formelse ikke kan bestaae med Læren, at støtteformig Basalt er indtørret Leer, eller indtørret Tuff« (Rothe 1794).

Foredragets emne var aktuelt, for i slutningen af det 18. århundrede var det striden om basaltens oprindelse, der delte geologerne i to lejre: i den ene befandt sig neptunisterne, der med Freiberg-professoren A. G. Werner som bannerfører holdt på, at den omstridte bjergart var dannet i vandigt miljø, og i den anden vulkanisterne, der ønskede den anerkendt som vulkansk bjergart. Rothe ville med sit basaltstykke vise, dels at der virkelig kunne forekomme »pyramidalsk tilspidsede Basaltstøtter«, dels at ... »naar Basaltmasse fandtes, hvis Form var saadan, at den, efter alle Natur-Love og Naturvirkelser, hvilke vi kiende, umuligen kunne være dannet paa anden Maade, end ved det, at en flydig Materie cristalliseredes, vi da havde et uimodsigeligt Bevis, at Basaltstøtter ikke kunne være indtørret Leer eller Tuff.«

Med hensyn til det første punkt henviser

han til en tegning, som Johann Kentmann, naturforsker og læge i Torgau ved Elben, havde sendt til Conrad Gesner, der blev anset for

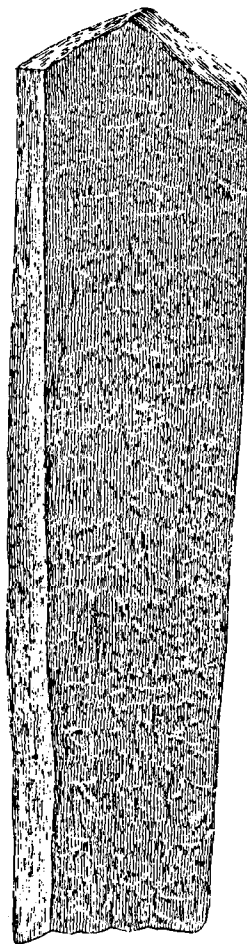

Fig. 1. Pyramidalsk tilspidset Basaltstøtte. (Rothe 1794). $\frac{2}{3}$ naturlig størrelse.

at være sin tids ypperste lærde. Tegningen er gengivet i Gesners bog *De rerum fossilium ... figuris* (1565). Den viser en gruppe basaltsøjler fra Stolpen i Sachsen, og Kentmann har ladet søjlerne ende i en pyramideformet spids. Da det aldrig var lykkedes andre forskere at finde sådanne basaltsøjler, var den almindelige mening, at Kentmann i sin begejstring over de prismatiske søjlers lighed med kvartskrystaller havde tilladt sig at pynte lidt på naturen for at gøre ligheden endnu mere overbevisende (fig. 2).

Men herom siger Rothe: »Desmarest ansaa den omtalte Tegning, som et Aftegnerens Phantasieværk, ved hvilket denne havde vildt forskiønne Naturen. Vel kan det siges, at Basaltmaterien, ved at vorde Støtte, i Almindelighed antager Form, saa Støttens Ende vorder vogret afplattet; men dog var det uret, naar man paastod, at Basalts Formelse til at vorde pyramidalsk spids er en Uting. Det var uret; det var og uanstændigt, naar man, uden at have positive Beviser for sig, og eene paa Grund af Phenomenets Sieldenhed, kaldte Kentmann en Drømmere: samt hans Tegnere, en Løgnere.«

Rothe beskriver herefter sin egen basaltstøtte og fremhæver dens pyramidalsk tilspidsede form for tilhørerne. Han fortsætter: »Mas-

sen er overmaade tet og tung, hvilket viser dens Basaltiske Fuldkommenhed – den er overdragen med skøn Rost, til Beviis paa dens rige Jerngehalt. Den er ikke porøs; men dens Yderflader ere glatte. Alt viser hen paa dens ubetvivlelige Christallinskhed. Jeg har i forrige Aars Efterhøst faaet dette sieldne Stykke fra de basaltrige Færøer.«

Den mand, der havde tilsendt Rothe dette basaltstykke, var Chr. von Born, kommandant i Tórshavn, Færøerne, 1782–1786. Under udførelsen af sit kartografiske arbejde på Færøerne erhvervede Born sig et indgående kendskab til øernes natur. Han var en god ven af Rothe, og en brevveksling imellem dem er publiceret af Naturhistorie-Selskabet (Born 1792 og 1793). I brevene giver Born bl. a. svar på en række af Rothes spørgsmål angående øernes geologi, og beskrivelserne er yderligere forsynet med illustrationer. Han lover ligeledes Rothe at prøve, om han kan »faa nogle vakre Basalt-Crystaller for Selskabets Museum; men større kunne de ikke blive, end at vi her kunne føre dem en lang Vej over Havet fra en Ø til anden, i vore smaa aabne Baa-de«. Born var gennem sine iagttagelser af den færøske natur kommet til den erkendelse, at der engang havde været vulkaner på Færøerne, at de nu adskilte øer engang havde udgjort et sammenhængende hele, og at de alt-overvejende bestod af basalt.

En efterskrift til foredraget lyder: Denne merkelige og sieldne Steen ligger nu i Hans kongelige Højhed Arveprindsens Museum.

Arveprins Frederik havde ansat zoologen H. S. Holten som naturhistorielærer for sin søn, prins Christian Frederik (senere Christian VIII). Arveprinsen ejede en mineralsamling, som formodes at være indkøbt af en mineralhandler Diener fra Harzen. Samlingen blev i 1793 suppleret ved køb af professor P. C. Abildgaards ældre mineralsamling, og ved yderligere anskaffelser nåede den op på et antal af ca. 3000 numre. Den skulle anvendes til undervisning af prinsen, der på det tidspunkt var 7 år gammel (Ørsted 1848:32). Den 26. februar 1794, altså 26 dage efter nævnte foredrags afholdelse, brændte Christiansborg Slot, og hele den mineralogiske samling gik tabt.

Hvordan det lille stykke basalt, som angive-

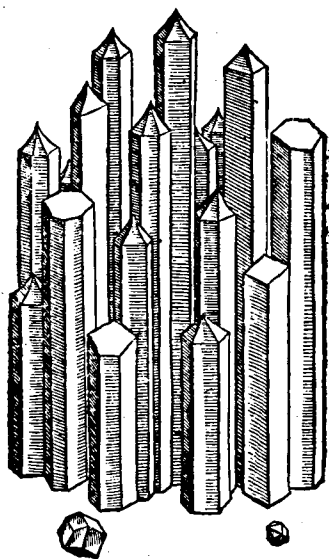

Fig. 2. Basaltsøjler fra Stolpen i Sachsen. (Gesner 1565).

ligt skulle befinde sig i arveprinsens museum og altså »burde« være gået tabt ved branden, er havnet i Geologisk Museums samlinger, er uklart. Måske har Rothe haft det liggende hjemme på sit skrivebord for at aflevere det ved lejlighed, et forsæt, som ikke blev bragt til udførelse, inden ilden hærgede slottet. Det må så være blevet indlemmet i den nye samling, der oprettedes til erstatning for den tabte. Allerede omkring 1798 omfattede denne nye samling omkring 2300 stykker mineraler foruden bjergarter; mange af disse stykker købte arveprinsen af Rothe; det var især mineraler fra Færøerne, Island, Sachsen og Harzen (Ørsted 1848:33). Prins Christian Frederik overtog og forøgede senere denne samling, kaldet Prins Christian Frederiks particulaire Cabinet (fra 1839 Christian VIII's ditto). Efter Christian VIII's død i 1848 besluttede efterfølgeren, Frederik VII, at overdrage samlingen, der også omfattede zoologiske og botaniske emner, til Statens museer. I 1850'erne afleveredes de mineralogiske og geologiske samlinger til Mineralogisk Museum (nu Geologisk Museum).

Når vi i dag tager den »pyramidalsk tilspidsede basaltstøtte« frem fra skuffen i museets magasin, ser vi den i et andet lys, end det, hvori Rothe betragtede den, da han for knap 200 år siden foreviste og beskrev den for den lærde forsamling i Naturhistorie-Selskabet. Hvad vi ser, er et lille stykke basalt, i hvis ene ende der er knækket stumper af, antagelig langs smårevner, så at der er fremkommet et par skråflader, der mødes i en spids. På fig. 1, som er en tro gengivelse, vil det da også kunne ses, at »pyramidefladerne«, der markerer, hvor stykker af stenen er slået af, er temmelig ujævne. Basaltstykker af lignende udseende er ikke ualmindelige på Færøerne.

I sommeren 1976 fandt nærværende forfatter på det sydlige Sandoy, Færøerne, et stykke finkornet basalt af et udseende, som utvivlsomt ville have henrykket Born og Rothe. Stykket er aflangt og firkantet, to af langsiderne er ret plane og glatte, mens de to andre er mere eller mindre ujævne. Det er ca. 17 cm i længden og på det bredeste sted 7,5 cm; tykkelsen 4–5 cm. Det er slået skråt af i den ene ende, men i den anden er der ved stød og slid – antagelig under gletschertransport – frem-

Fig. 3. Løs blok af basalt, Færøerne. Geologisk Museums samling. $\frac{2}{3}$ naturlig størrelse. Foto: P. Nielsen/J. Laurup.

kommet tre skråflader, hvorved stenen er blevet endnu mere »pyramidalsk tilspidset« end Rothes (fig. 3). Overfladen er gulbrun af rust.

Basaltstykket blev fundet i den rullestensbarriere, der adskiller søen Gróthúsvatn fra bugten Grótvík. Den finkornede bjergart er muligvis en del af en dyke, men i så fald stammer den ikke fra stedet, hvor den blev fundet, da der ikke er observeret dykes i umiddelbar nærhed af Grótvík. Den bærer præg af at være en morænesten. Oven på stenbarrieren er der anlagt en jordvej, d. v. s. at der yderligere er tilført materiale, og basaltstykket kan stamme fra dette vejmateriale.

Rothes entusiastiske forsvar for Kentmanns tegning var uholdbart; men det er interessant at konstatere, at dønningerne fra den langvarige

og bitre basaltstrid også nåede Færøerne. Den lille afhandling vil stadig stå som et – omend beskedent – bidrag til diskussionen om »Neptunisme« contra »Vulkanisme«, og i den disput holdt Rothe på den rigtige hest.

Litteratur

- Born, C. L. U. von 1792: Om Basalt-Bierge paa Færøerne. Udtog af et Brev fra Hr. Capitain Born til Hr. Etatsraad Rothe. *Skrivter af Naturhistorie-Selskabet* 2, 198–204. København.
- Born, C. L. U. von 1793: Fortsættelse af Brevvexlingen imellem Hr. Capit. Born, og Hr. Etatsraad Rothe, om de Færøske Basalt-Bierge. *Skrivter af Naturhistorie-Selskabet* 3, 123–144. København.
- Gesner, C. 1565: *De rerum fossilium, lapidum et gemmarum maxime, figuris & similitudinibus Liber*. 165 pp. Tiguri.
- Rothe, T. 1794: Om en pyramidalsk tilspidset Basaltstøtte fra Færøerne. *Skrivter af Naturhistorie-Selskabet* 3, 207–216. København.
- Ørsted, H. C. 1848: Mindeskrift over Hans Majestæt Kong Christian den Ottende. *Det kgl. Danske Vid. Selsk.* 50 pp. København.